

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ

Μία επιτύμβια στήλη από τη Σαλαμίνα και ο Κυριακός Πιπτάκης

Τα πρώτα χρόνια δημιουργίας του Νέου Ελληνικού Κράτους ο Κ. Σ. Πιπτάκης πραγματοποιεί περιορισμένες ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες στη Σαλαμίνα, συλλέγοντας αρχαιότητες με στόχο την προστασία τους.¹ Ανάμεσα σε αυτές που εντοπίζει το έτος 1830 είναι και η επιτύμβια στήλη IG II² 5667, που χρονολογείται λίγο πριν τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τα σχετικά στοιχεία παραθέτει στην *Εφημερίδα Αρχαιολογική* του έτους 1853:²

ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΜΝΗΣΑΡΧΟΥ
ΝΑΦΛΥΣΤΙΟΣ

Θεόδωρος
Μνησάρχου
Ἄ]ναφλύστιος.

Ἐπὶ στήλης ἐπιτυμβίου λίθου τῆς Πεντέλης. Εὐρέθη τὸ 1830 εἰς τὴν Σαλαμίνα. Μετεκομίσθη δὲ εἰς τὴν ἐν τῇ Αἰγίνῃ Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν.

Η στήλη δεν αναφέρεται στον κατάλογο του Λ. Καμπάνη με τις σαλαμινιακές αρχαιότητες που είχαν μεταφερθεί στην Αίγινα, ούτε εντοπίζεται σε κάποια συλλογή στην Αθήνα τον 19ο αι. Εντοπίζεται, όμως, στη Σαλαμίνα στις αρχές του 20ού αι.:³

Ἐν Ἀμπελακίῳ τῆς Σαλαμίνας εἶδον ἐν ἔτει 1905 ἐνφοδομημένον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τεμάχιον ἐπιτυμβίου στήλης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἐλλιπὲς κάτωθεν, ἔχον δὲ ὕψος 0,85, πλάτος δὲ 0,48. Ἄνω φέρει ἀνθέμιον εὐτεχνον, κατωτέρω δὲ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν.

Ευχαριστώ θερμά τους εκδότες του περιοδικού για τις χρήσιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις τους.

1. Για μια σύντομη αναφορά των ερευνών του Πιπτάκη στη Σαλαμίνα, βλ. ενδεικτικά Χρυσάνθη Τσοῦλη, Κυριακός Πιπτάκης: ο αγνός πατριώτης, ο άοκνος αρχαιοφύλακας, ο άγρυπνος έφορος, στον τόμο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακάρου, Θ. Κουτσογιάννης (επιμ.), *Δι' αυτά πολέμησαμεν, Αρχαιότητες και Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα 2019, 268. Για την ιστορία των ανασκαφών στη Σαλαμίνα βλ. Ι. Χαιρετάκης, *Οικιστική οργάνωση και χωροταξία στη Σαλαμίνα από τον 6ο ως τον 1ο αι. π.Χ.*, άδημ. διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018.

2. Κ. Σ. Πιπτάκης, *ΕΑ* 1853, 1002, αρ. 1790. Γεωργία Ε. Μαλούχου, *ΑΡΜΑ* 5, Αθήνα 2010, 428, αρ. 2743.

3. Α. Ν. Σκιάς, *Ανακoinώσεις*, *ΑΕ* 1919, 40.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΜΝΗΣΑΡΧΟ
ΝΛ.ΛΥΣ..ΟΣ

Θεόδωρος
Μνησάρχο(υ)
Ά]να[φ]λύσ[τι]ος.

Η στήλη είναι εντοιχισμένη στην αριστερή παραστάδα της πρόσοψης του μονόχωρου ναυδρίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, κτίσματος του 16ου αι.⁴ (εικ. 1-2). Η επιγραφή διαβάζεται πλήρως: Θεόδωρος | Μνησάρχο | Άναφλύστιος.⁵ Το 1887 όταν κατασκευάζεται ο μητροπολιτικός ναός του Αμπελακίου, τα Εισόδια της Θεοτόκου (εικ. 3), ο οποίος εφάπτεται του ναυδρίου του Αγίου Ιωάννη, πραγματοποιούνται εκτεταμένες αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις, όπως η διάνοιξη εσωτερικής καμαρωτής θύρας για την επικοινωνία των δύο ναών. Τότε πρέπει να κατασκευάζονται και οι δύο παραστάδες εξωτερικά της πρόσοψης του ναυδρίου για στατικούς λόγους, και ως στοιχείο καλλωπισμού εντοιχίζεται η στήλη του Θεοδώρου στη μία από αυτές. Η επένδυση με πλάκες Καρύστου είναι αρκετά νεότερη, πιθανώς της περιόδου 1953-54, οπότε και «εξωραΐσθη εξωτερικώς» ο ναός των Εισοδίων (εικ. 3).

Η παραπάνω σύντομη ιστορία είναι αρκετά διδακτική στην προσπάθειά μας να παρακολουθήσουμε την τύχη κάποιων αρχαιολογικών ευρημάτων από τη Σαλαμίνα. Οι έρευνες του Πιττάκη έδωσαν σημαντικό αριθμό μνημείων, για τα οποία μεριμνούσε ο ίδιος να μεταφερθούν σε ασφαλές μέρος. Σε έγγραφο του στις 17 Ιανουαρίου του 1846 προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, μετά τον εντοπισμό πέντε επιτύμβιων μνημείων στην περιοχή της Κούλουρης – *πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ καλουμένου Μεγάλου Χωρίου, παρὰ τὴν Ἐκκλησίαν Παναγία Ζώνη*⁶ – αναφέρει:⁷

Ἐν Σαλαμίनि, εἰς ιδιόκτητον γῆν, ἀνεκαλύφθησαν τυχερῶς τρεῖς τύποι καὶ πέντε στήλαι μετ' ἐπιγραφῶν, ἅπαντα ἐπιτύμβια, καὶ μεγέθους φυσικοῦ ἀναστήματος. Ταῦτα ἐχθὲς εἰσελθὼν ἐπιτοπίως ἐπαρατήρησα. Ἐκ τούτων οἱ τύποι εἶναι δίκαιον νὰ διατηρηθῶσι εἰς τὸ Κεντρικὸν Μουσεῖον, αἱ δὲ στήλαι νὰ μείνωσι εἰς τὴν ἐν Σαλαμίनि Σχολήν. Εἶναι δὲ μεγίστη χρῆσις νὰ γένῃ ἢ μετακόμισις αὕτη, διότι κείμενα εἰς ἕρημον τόπον, καὶ εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ τυχόντος, ἡμέραν παρ' ἡμέραν δύνανται νὰ διαφθαρῶσιν. Παρακαλεῖται τὸ ὑπουργεῖον νὰ ἀποφασίσῃ

4. Π. Βελτανισιάν, *Η Ταυτότητα της Σαλαμίνας από τα τέλη του 17ου αι. έως και τα μέσα του 19ου αι. Μία ιστορική και λαογραφική προσέγγιση μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα αρχείων, προφορικές παραδόσεις, περιηγητικά κείμενα και άλλες πρωτογενείς πηγές*, αδημ. διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2018, 364, σημ. 860, 467, σημ. 1375, 559-560, σημ. 1824.

5. [ΣΗΜ. Γ.Ε.Μ. Οι δύο πρώτοι στίχοι είναι χαραγμένοι στοιχηδόν. Τὸ δημοτικὸν εἶναι στριμωγμένον, μὲ μικρότερα γράμματα, μεταξὺ τοῦ πατρωνυμικοῦ καὶ τῶν ροδάκων].

6. Κ. Σ. Πιττάκης, *ΕΑ* 1853, 973-974, αρ. 1642-1646. Μαλούχου ὀ.π. (σημ. 2), 432, σημ. 338.

7. ΓΑΚ, ΑΡΧΕΙΟ ΥΕΔΕ 1833-1848, Φ 1160 (GRGSA-CSA_PAO013.S02.01.F001160 <http://arxiomnimon.gak.gr/search/resource.html?tab=tab02&id=10416>), κατόπιν σχετικής άδειας.

περὶ τούτου ὅσον ἔνεστι ταχύτερον ἐγκρίνον τὴν δαπάνην ἐξήκοντα
δραχμῶν διὰ τὴν μετακόμισιν ταύτην.

Σε αυτήν την επιστολή οι πληροφορίες που προσφέρει ο Πιπτάκης είναι πολύ σημαντικές, διότι ενημερώνει ότι πέρα από τις αρχαιότητες που έκρινε ότι έπρεπε να μεταφερθούν άμεσα στην Αθήνα – τις οποίες πράγματι μετέφερε⁸ – υπήρχαν και εκείνες οι οποίες φυλάσσονταν στο νησί και συγκεκριμένα στην *ἐν Σαλαμῖνι Σχολήν*. Πρόκειται για την Αλληλοδιδασκτική Σχολή Σαλαμίνας (Καποδιστριακό Σχολείο), τη μόνη που υπήρχε εκείνη την περίοδο στο νησί, και συγκεκριμένα στην Κούλουρη, κοντά δηλαδή στη θέση εντοπισμού των στηλών, η οποία είχε αρχίσει να λειτουργεί επίσημα το 1830.⁹ Διαπιστώνουμε, λοιπόν, αρχικά τη διαφορετική αντιμετώπιση που επιφύλασσε ο Πιπτάκης στις αρχαιότητες. Έπειτα χρήζει διερεύνησης και ο στόχος της παραμονής αυτών στο νησί. Αν, δηλαδή, υπήρχε κάποια πρόωμη σκέψη για τη δημιουργία χώρου αποθήκευσης αρχαιοτήτων στο νησί, και αν ισχύει πράγματι κάτι τέτοιο τότε άρχισε να υλοποιείται, ή αν η αποθήκευση των στηλών ήταν προσωρινή και ο Πιπτάκης είχε σκοπό να τις μετακινήσει σε δεύτερο χρόνο. Πάντως, μία δεκαετία μετά, επαναλαμβάνει ότι αυτές φυλάσσονται στη Σαλαμίνα,¹⁰ αντιγράφοντας μάλλον όσα είχε γράψει παλαιότερα, προσφέροντας όμως, ταυτόχρονα, ένα ισχυρό επιχείρημα υπέρ του πρώτου σεναρίου, της δημιουργίας δηλαδή αποθηκευτικού χώρου στο νησί.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να προβούμε σε κάποιες υποθέσεις και για το παλαιότερο εύρημα, τη στήλη του Θεοδώρου. Οι εντοπισμένες αρχαιότητες στο Αμπελάκι για πρακτικούς, οικονομικούς κυρίως, λόγους, δεν ήταν δυνατόν να μεταφέρονται άμεσα στην Αίγινα. Γι' αυτόν το λόγο θα φυλάσσονταν προσωρινά σε κάποιο ασφαλές μέρος πριν τη μεταφορά τους. Ένα τέτοιο μέρος θα ήταν η οικία ενός επιφανούς μέλους της κοινότητας του Αμπελακίου, στο οποίο ο Πιπτάκης θα είχε κάποια στοιχειώδη εμπιστοσύνη. Το γιατί η στήλη του Θεοδώρου, την οποία ο Πιπτάκης ενέτασσε προφανώς σε αυτές τις αρχαιότητες που έκρινε ότι έπρεπε να μεταφερθούν σε ασφαλέστερο μέρος εκτός Σαλαμίνας,¹¹ δεν μεταφέρθηκε τελικά ποτέ από το νησί, παραμένει ένα δύσκολο ερώτημα.

Για το σύνολο των επιγραφών του ίδιου έτους¹² αναφέρει ότι αυτές μεταφέρθηκαν στην «ἐν τῇ Αἰγίνῃ Αρχαιολογικῇ Συλλογῇ», ενώ δίνει και πρόσθετες πληροφορίες για μία εξ αυτών (αρ. 1787) που βρισκόταν στην Αίγινα το 1832. Επομένως η μεταφορά των στηλών είχε ολοκληρωθεί μέχρι το 1832, γεγονός που το γνώριζε και ο ίδιος ο Πιπτάκης. Επιπλέον, από τις επτά στήλες του 1830 οι πέντε αναφέρονται στον κατάλογο του Καμπάνη.¹³ Σε ποιο στάδιο

8. Κ. Σ. Πιπτάκης, *ΕΑ* 1856, 1369. Μαλούχου ό.π. (σημ. 2), 432.

9. Ελένη Τούτση-Δρίβα, *Το Καποδιστριακό Σχολείο της Σαλαμίνας. Ιστορία του κτηρίου και των θεσμών (1830-1852)*, Σαλαμίνα 2010, 120, έγγραφο 8, 128, έγγραφο 14. Η πληροφορία αυτή προσφέρει και μια εξαιρετική σύνδεση με τη σημερινή χρήση του κτηρίου, αφού ύστερα από τις πολύχρονες ενέργειες του Υπουργείου Πολιτισμού και της υπεύθυνης για πολλά χρόνια για το νησί αρχαιολόγου Ιφιγένειας Δεκουλάκου κατέστη δυνατό το Καποδιστριακό Σχολείο να στεγάσει το Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού.

10. Πιπτάκης ό.π. (σημ. 8), 1370.

11. Αυτήν την περίοδο δεν είχαν διαμορφωθεί ακόμα οι κατάλληλες συνθήκες για μόνιμη φύλαξη ευρημάτων (στηλών, επιγραφών) στο νησί – εν αντιθέσει προφανώς με το 1846, οπότε η μεταφορά τους σε άλλο μέρος, στην Αίγινα αρχικά, ήταν μονόδρομος.

12. Πιπτάκης ό.π. (σημ. 2), 1001-1002, αρ. 1787, 1788, 1790, 1791, 1792, 1793, 1794.

13. Η μία εξ αυτών (αρ. 1791) σωζόταν πολύ αποσπασματικά οπότε η ταύτιση είναι αδύνατη.

χάθηκε η στήλη του Θεοδώρου και γιατί δεν μεταφέρθηκε τελικά ποτέ από τη Σαλαμίνα; Οι ελλειπείς συνθήκες καταγραφής ή / και προσωρινής φύλαξης του υλικού στη Σαλαμίνα, η εμπιστοσύνη του Πιττάκη σε λάθος ανθρώπους για τη φύλαξη του υλικού στη Σαλαμίνα, αλλά και η κλοπή από κάποιον κάτοικο του νησιού, είναι μερικά από τα πιθανά αίτια της μη μεταφοράς της στην Αίγινα. Εκ του αποτελέσματος, φαίνεται πιθανότερο πως κάποιος κάτοικος του Αμπελακίου την «οικειοποιήθηκε» για να τη χρησιμοποιήσει ως οικοδομικό υλικό στην οικία του, από όπου τελικά και κατέληξε στο ναύδριο του Αγίου Ιωάννη. Σε κάθε περίπτωση τα κενά στις γνώσεις μας για τα διάφορα στάδια της συλλογής, καταγραφής και φύλαξης αρχαιοτήτων είναι πάρα πολλά και δεν μπορούν να συμπληρωθούν επιτυχώς, παρά τις σημαντικές προσπάθειες που έχουν γίνει σε βιβλιογραφικό επίπεδο για την ιστορία της ελληνικής αρχαιολογίας του 19ου αι.

Στο Αμπελάκι υπάρχουν δεκάδες εντοιχισμένες αρχαιότητες σε οικίες και εκκλησίες.¹⁴ Ενίοτε διαπιστώνεται μέριμα και των ίδιων των κατοίκων να τις προστατεύσουν. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα της εφημερίδας *Έφημερίς* (αρ. φύλ. 134, 14.05.1889: 3), όπου διαβάζουμε: «Έν Σαλαμίνη έντὸς τοῦ άνθοκήπου τοῦ Δ. Παπαμχαήλ εύρέθη πλάξ εκ κοινού λίθου... Ἡ πλάξ... έδηλώθη ύπό τοῦ ιδιοκλήτου ὅτι θέλει κρατηθῆ παρ' αὐτοῦ έν τῆ οικία του».¹⁵ Με αυτόν τον τρόπο αρκετές επιτύμβιες στήλες διέφυγαν της κλοπής και της μεταφοράς τους σε κάποια ιδιωτική συλλογή της ημεδαπής ή του εξωτερικού.

Ο εντοπισμός στη Σαλαμίνα της στήλης από την έρευνα του Πιττάκη αλλά και τα στοιχεία που προκύπτουν για τις ενέργειές του, προσφέρουν νέα εργαλεία στην προσπάθειά μας να εμβαθύνουμε στα διάφορα στάδια της έρευνας, μεταφοράς και αποθήκευσης αρχαιοτήτων κατά τον 19ο αι. Το γεγονός ότι επισημαίνεται στο παρόν κείμενο για πρώτη φορά η σύνδεση της στήλης του Θεοδώρου από την έρευνα του Κ. Σ. Πιττάκη με την αναφορά του Α. Ν. Σκιά, μας δίνει κουράγιο ότι και άλλα κενά μπορούν να συμπληρωθούν στο μέλλον. Ίσως μπορούμε να ελπίζουμε στην αναγνώριση και άλλων μνημείων από εκείνες τις πρώιμες έρευνες,¹⁶ τα οποία ενώ θεωρούμε σήμερα χαμένα, μπορεί να λανθάνουν σε κάποιον... ανθόκηπο.

14. Σκιάς ό.π. (σημ. 3), 40-41. Εύη Μικρομάστορα, Αρχαίο υλικό εντοιχισμένο σε χριστιανικούς ναούς και οικίες στο Αμπελάκι, *Ακάμας* 6 (2012) 23-25. Χαιρετάκης ό.π. (σημ. 1), 236. Γ. Χαιρετάκης, Απεικονίσεις του Αμπελακίου κατά τον 19ο αι., στον τόμο Π. Βελτανισιάν, Μ. Δημητριάδου (επιμ.), *Σαλαμίνα. Πτυχές της νεότερης Ιστορίας της, Α΄ Κύκλος Ομιλιών, Αμπελάκια Σαλαμίνας 15 Δεκεμβρίου 2013, Σαλαμίνα 2013*, 25.

15. Για την ιστορία, η στήλη, στα μέσα μάλλον του 20ού αι., μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας, όπου και εκτίθεται. Πρόκειται για ενεπίγραφο (*JG* Π² 11818/9) επιτύμβιο ναίσκο (Αρχαιολογικό Μουσείο Σαλαμίνας Μ.Σ. 125), των αρχών του β' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Α. Conze, *Die Attischen Grabreliefs*, I, Berlin 1893, αρ. 444. Μ. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v.Chr.*, Tübingen 1991, 152. C. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Acanthus 1993, αρ. 3.346 a.

16. Μαλούχου ό.π. (σημ. 2), 428-433.

Μία επιτύμβια στήλη από τη Σαλαμίνα και ο Κυριακός Πιττάκης

Εικ. 1. Η επιτύμβια στήλη IG II² 5667 (αρχείο Ι. Δεκουλάκου)

Εικ. 2. Το ναύδριο του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου και τμήμα του μητροπολιτικού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Αμπελάκι της Σαλαμίνας (αρχείο Π. Βελτανισιάν)

Εικ. 3. Η επιγραφή ίδρυσης και ανακαίνισης των Εισοδίων της Θεοτόκου (αρχείο Π. Βελτανισιάν)